כנסייה מהתקופה הביזנטית בחורבת חדת

עוזי עד, אורית סגל, אורן שמואלי ורודולף כהן

מבוא

חורבת חדת (ח׳ירבת אל־חדָתָ׳ה) שוכנת בראש כיפה טרשית מדרום לוואדי חסר שם, שעוברת בו היום דרך מנחם בגין, מדרום לעיר מודיעין (נ״צ 201500/643002; איורים 1, 2). בסביבתה הקרובה מוכרים אתרים רבים, שרובם ככולם נחפרו או נסקרו (לסקירת הממצאים ולמקורות נוספים, ר׳ סגל, עד ושמואלי 2017), וברבים מהם נמצאו שרידים מן התקופה הביזנטית: בחורבת בארית, כ־0.5 ק״מ מדרום לאתר, נלקטו שברי כלי חרס מתקופה זו (היזמי תשנ״ג:104, אתר 107; טואג 2009); בחורבת קנובה, כ־1 ק״מ מדרום לאתר, נסקרו ״מבנה מלבני של אבנים בינוניות וגדולות, המסותתות בפן החיצון״ ותשתית לרצפת פסיפס, וכן נאסף ממצא קרמי שתוארך לתקופה זו (היזמי תשנ״ג:104, אתר 106); בחורבת באר מעון, כ־1 ק״מ מצפון־מזרח

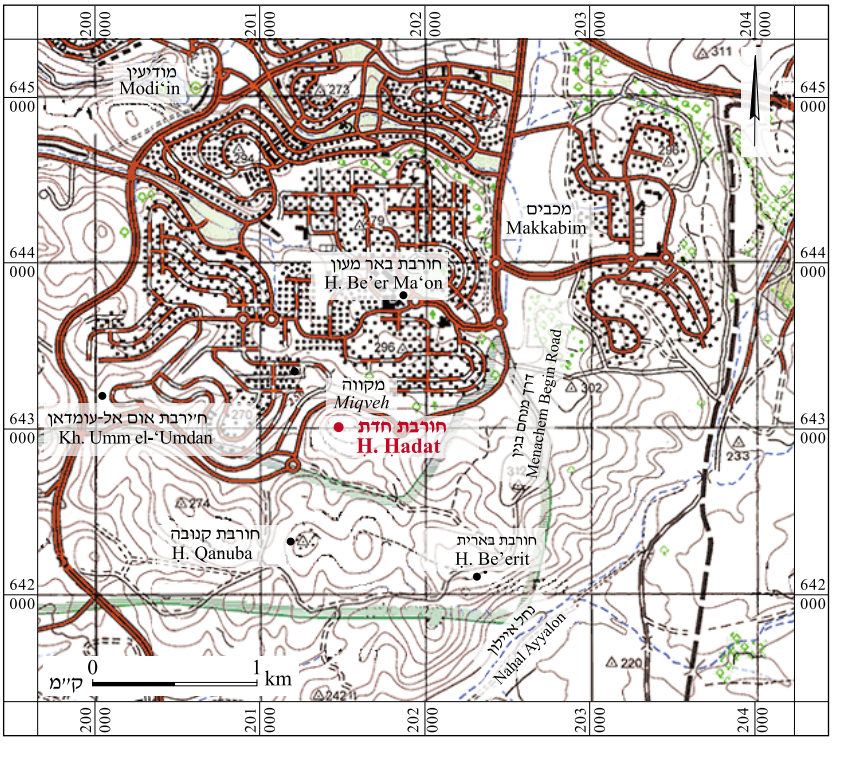

איור 1. מפת איתור (© כל הזכויות שמורות למרכז למיפוי ישראל; הודפס בהיתר המרכז למיפוי ישראל).

איור 2. חורבת חדת, מראה מן האוויר לכיוון צפון בתום הבדיקה בשנת 2003.

לאתר, נתגלו חווה חקלאית ובית כפרי מחלקה המאוחר של התקופה הביזנטית (קלטר 2005); בח׳ירבת אום אל־עומדאן, כ־2 ק״מ מצפון־מערב לאתר, נחשפו שרידי מבנים, מתקנים וקברים, שחלקם מן התקופות הביזנטית והאסלאמית הקדומה (און ואחרים תשס״ג:74; און ווקסלר־בדולח תשס״ו); ובגבעת שר, כ־1.5 ק״מ מצפון־מערב לאתר, נחשפו מנזר, בית חווה, מבנה ציבור גדול ומתקנים מהתקופה הביזנטית (הדד ואחרים 2019).

המחקר בחורבת חדת ובאתרים הסמוכים לה החל במאה הי״ט. קלרמו־גנו ביקר באתר בשנת 1874 והבחין ב״שרידים עתיקים רבים, מערות ויסודות בתים חצובים בסלע, בורות מים, חורבות בניינים, אבנים מסותתות היטב, עמודים ושתי בריכות״ (Clermont-Ganneau 1896:75). מתצפיותיו הסיק כי שרידים אלה ודומים להם שנתגלו באזור השתייכו למנזרים חקלאיים בני התקופה הביזנטית (Clermont-Ganneau 1896:76); יישובים נוצריים אלה נבנו לדעתו מעל שרידים קדומים יותר. אבל סקר את האתר בשנות השלושים למאה הכ׳, ואף הוא הציע כי באתר שרידים קדומים (Abel 1938:238).[1]

[1] שני החוקרים הציעו לזהות את חורבת חדת עם יישובים קדומים. קלרמו־גנו זיהה אותה עם ׳חדשה׳ הנזכרת בתיאור ניצחונו של יהודה המקבי על ניקנור (**מקבים** א ז:40, 45), היא ׳עדשה׳ הנזכרת אצל יוסף בן מתתיהו ככפר המרוחק 30 סטדיות מבית חורון, שם חנה יהודה ושם הקים ניקנור את מחנהו לאחר שעזב את ירושלים (**קדמוניות היהודים** יב:408). בזיהוי זה הסתמך על השם הערבי של האתר, ח׳ירבת אל־חדת׳ה, אשר שימר לדעתו את השם ׳חדשה׳ — במובן ׳עיר חדשה׳, שם שהיה נפוץ בארץ בימי הבית השני — ועל מיקומו של האתר לצד הדרך שקשרה בין בית חורון לגזר ובמרחק של 30 סטדיות מבית חורון תחתון (Clermont-Ganneau 1896:76–77). אבל הציע כי שם האתר שימר את שמה של ׳עדיתיים׳ המקראית (יהושע טו:36), היא ׳קדתים׳ המופיעה ברשימת שישק (Abel 1938:238), וכי השם ׳חדשה׳ ניתן לכפר שנוסד במיל התשיעי, הוא ח׳ירבת אל־לטטין, המרוחק 30 סטדיות מבית עור (בית חורון; ר׳ גם Zelinger 1998). הצעות אלו אינן מקובלות כיום במחקר: מחקרים חדשים שדנו ב׳חדשה׳ זיהו אותה בח׳ירבת עדסה שממערב לאל־ג׳יב, כ־15 ק״מ ממזרח לאתר (בר־כוכבא תשמ״א:276–277; טפר ושחר תשמ״ח:13–14; Fischer, Isaac and Roll 1996:122), ואת היישוב המקראי ׳עדיתיים׳ מזהים עם תל חדיד, המרוחק כ־10 ק״מ צפונית־מערבית לאתר, שם נמצאו עדויות להתיישבות למן תקופת הברונזה עד סוף ימי הבית הראשון (Beit-Arieh 2008).

בשנים 1962–1963 ערך רודולף כהן שתי עונות חפירה בחורבת חדת, לאחר שנגרם נזק לאתר בעת כריית תעלות לקראת הקמת עמדה צבאית. בחפירה נחשפה כנסייה, ובה רצפות פסיפס, ומכלולי חדרים מדרום ומצפון לה; חלקה המזרחי של הכנסייה ניזוק בעת כריית תעלה בתוואי מתעקל (אשכול וכהן תשכ״ג; **ח״א** תשכ״ג [א]; תשכ״ג [ב]; אבי־יונה ועובדיה תשנ״ב: 801; Cohen 1963:590; Biran 1964:27; Ovadiah 1970:110–111; Ovadiah and Ovadiah 1987:93–94, No. 156).[2] בסקר שנערך באתר בין שתי עונות החפירה נלקטו חרסים מסוף תקופת הברזל, מימי הבית השני ומהתקופה הביזנטית. כן אותרו גתות, בורות מים וקיר איתן שלטענת כהן שימש חומה שהקיפה את היישוב (**ח״א** תשכ״ג [ב]; לדיון בקיר זה, ר׳ סגל, עד ושמואלי 2017: 39 [קיר 110]). בראשית שנות ה־80 למאה הכ׳ נסקר האתר שוב, ושרידי הכנסייה עדיין נראו על פני השטח; הסוקר הבחין בבירור באפסיס, בבימה ובקירות בנויים גזית שעמדו אז לגובה של שניים עד שלושה נדבכים. כן זיהה בה הסוקר שרידים של ארבעה עמודים ובסיס של עמוד אחד (היזמי תשנ״ג: 105, אתר 108).

בשנת 2003, לקראת הרחבת העיר מודיעין, נערכו סקר וחפירות באתר ובסביבתו: שרידי הכנסייה נוקו ונערכו בהם בדיקות אחדות, ועל הגבעה שעליה שוכנת הכנסייה — בעיקר ממערב לה — ולאורך הגדה הדרומית של הוואדי שלמרגלות האתר נסקרו ונחפרו דרכים, מערות קבורה ומתקנים חקלאיים. דומה כי אלה השתייכו לעורף החקלאי של היישובים שהתקיימו בחורבת חדת ובאתרים הסמוכים (סגל, עד ושמואלי 2017).[3]

החפירה

הכנסייה

בשתי עונות החפירה שנערכו באתר בשנים 1962 ו־1963 חשף כהן כנסייה מוקפת במכלול בנייה (תכנית 1; איור 3).[4] בכנסייה נמצאו רצפות פסיפס וזוהו שני שלבי בנייה: שלב קדום, שבו הוקמה כנסיית בסיליקה (תכנית 3), ושלב מאוחר של תיקונים אשר שינו את תכנית הכנסייה וצמצמו את שטחה (תכנית 4, להלן; אשכול וכהן תשכ״ג; **ח״א** תשכ״ג [א]; תשכ״ג [ב]; Ovadiah 1970). בתום החפירות הוסרו רוב שטיחי הפסיפס, והם הועברו למדור הפסיפסים ברשות העתיקות (ר׳ חבס, כרך זה); שרידי הכנסייה כוסו בעפר. בעקבות שתי עונות החפירה צוירו שלוש תכניות (תכניות 1, 4 והתכנית שעליה מתבססת תכנית 3), המציגות את ממצאי החפירות ואת הצעות השחזור של כהן, אולם בדיקה מדוקדקת שלהן מעלה כי אין ביניהן התאמה מלאה.[5]

בשנת 2003 נבדק מבנה הכנסייה מחדש (תכנית 2; איור 4): שני חצאי ריבועים (1, 2) נפתחו מחוץ לכנסייה, חצי ריבוע נוסף (3) נפתח בקצה המערבי של הכנסייה, וכל השרידים בכנסייה ובסביבתה הקרובה

---

[2] למידע נוסף על אודות החפירות הללו, ר׳ תיק חורבת חדת 15/1962 בארכיון רשות העתיקות. תודתנו העמוקה לסילביה קרפיוקו, מנהלת ארכיון רשות העתיקות, על סיועה באיתור התיק.

[3] החפירה (הרשאה מס׳ A-3816), מטעם רשות העתיקות, נוהלה על ידי אורן שמואלי ואורית סגל, בסיועו של עוזי עד (ניהול שטח). סייעו ואדים אסמן וויאצ׳סלב פירסקי (מדידות ושרטוט), צילה שגיב (צילום שטח), יחזקאל דן־גור (מנהלה), אלכסנדר גליק ולטיציה ברדה (GPS), אליזבטה בלשוב (שרטוט תכנית 2), מרינה סלצברגר (צילום ממצא), מרינה שויסקיה (ציור ממצא) וילנה קופרשמידט (מעבדת מתכות). כן סייעו צח קניאס, גילי הילל, ישראל קורנפלד ורינה אבנר. איילת דיין ודפנה שטראוס־דורון סייעו בהכנת כתב היד. תודתנו נתונה לכולם.

[4] איור 3 ורוב התצלומים המוצגים במאמר נלקחו מתיק החפירה שהכין רודולף כהן בעקבות חפירתו בשנים 1962–1963. תצלומים מן הבדיקה בשנת 2003 יצוינו ככאלה.

[5] בשל קושי זה מוצגות תכניות 3 ו־4 בנפרד, ולא נעשה ניסיון לצייר תכנית אחת המציגה יחדיו את שני שלבי הבנייה בכנסייה. עם זאת, המידות המוצגות במאמר מבוססות על הנתונים בתכניות אלו ובטיוטת המאמר של רודולף כהן, אך עודכנו ככל שהתאפשר בעקבות הבדיקה בשנת 2003 (ר׳ הערה 6, להלן).

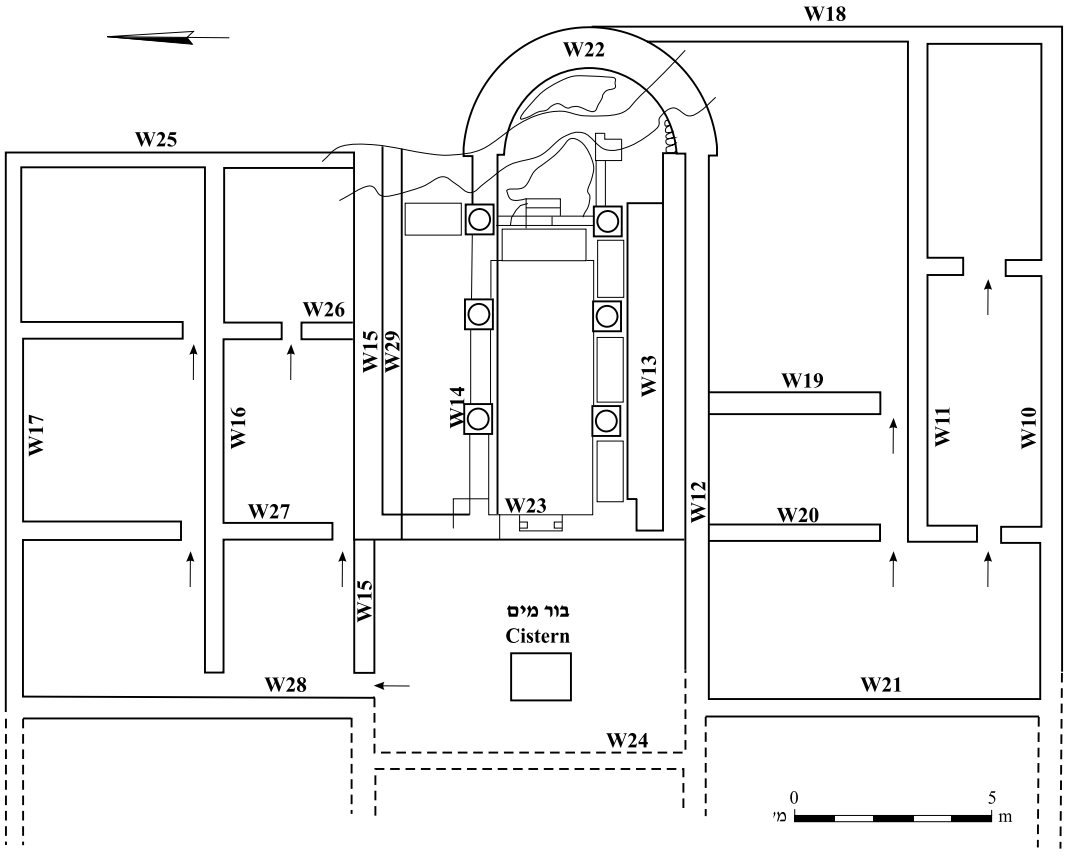

תכנית 1. תכנית סכמתית של מכלול הכנסייה מתוך דוח החפירה של כהן (חפירות 1962–1963).

שנראו על פני השטח נמדדו ותועדו. ממצאי בדיקה זו לימדו כי יש לבחון מחדש כמה ממסקנותיו של כהן בנוגע לתכנית הכנסייה ולמכלול הבנייה סביבה. יתרה מכך, התברר כי לא רק ששלוש התכניות אשר הוכנו בתום חפירותיו של כהן אינן תואמות זו לזו, אלא שאף לא אחת מהן תואמת במדויק את השרידים שתועדו בשנת 2003 (תכנית 2). עם זאת, ניכר כי אין צורך לשנות את התכנית הכללית של הכנסייה שהציע כהן ואף לא את החלוקה לשני שלבי בנייה. לפיכך, תיאור הכנסייה שלהלן מבוסס על טיוטת מאמר שנמצאה בעזבונו של כהן לצד ממצאי הבדיקות בשנת 2003.[6]

[6] פרסום חפירתו של רודולף כהן נעשה במסגרת פרסום ׳חובות עבר׳, ותיאור ממצאי החפירה מבוסס על טיוטה של מאמר שכתב רודולף כהן ז״ל ונמצא בעזבונו. ברצוננו להודות לגב׳ שולמית כהן על הסכמתה לפרסם חומר זה מתוך העיזבון. אנו מודים ליגאל ישראל ולנורית פייג שהעמידו לרשותנו את החומרים שרודולף כהן הפקיד בידיהם, ולוועדת פרסומים של רשות העתיקות שאישרה את השימוש בחומרים אלה ובתכניות הנלוות. כמו כן, ברצוננו להודות לרבקה כהן־אמין, שהעמידה לרשותנו את התכניות שצייר שמואל מוסקוביץ בשנות ה־60 למאה הכ׳ (תכניות 1, 3 ו־4); לרם שואף, על הסיוע בעדכון תכנית 3; לוואדים אסמן ולוויאצ׳סלב פירסקי שמדדו ושרטטו את תכנית 2; לנטליה זק, שהכינה את כל התכניות לפרסום; לראלב אבו דיאב, שצילם במחסני מוזיאון רוקפלר את הפסיפסים שנחשפו בחפירתו של רודולף כהן; ללאה די סגני (ר׳ Di Segni, this volume), שקראה את הכתובת היוונית ופירשה אותה מחדש; וללי־היא חבס (כרך זה), על הדיון ברצפות הפסיפס, וכן בעמוד סורג ובכותרת עמוד שנמצאו בחפירתו של רודולף כהן.

איור 3. שרידי הכנסייה, מבט למזרח.

איור 4. שרידי הכנסייה בשנת 2003, מבט למערב.

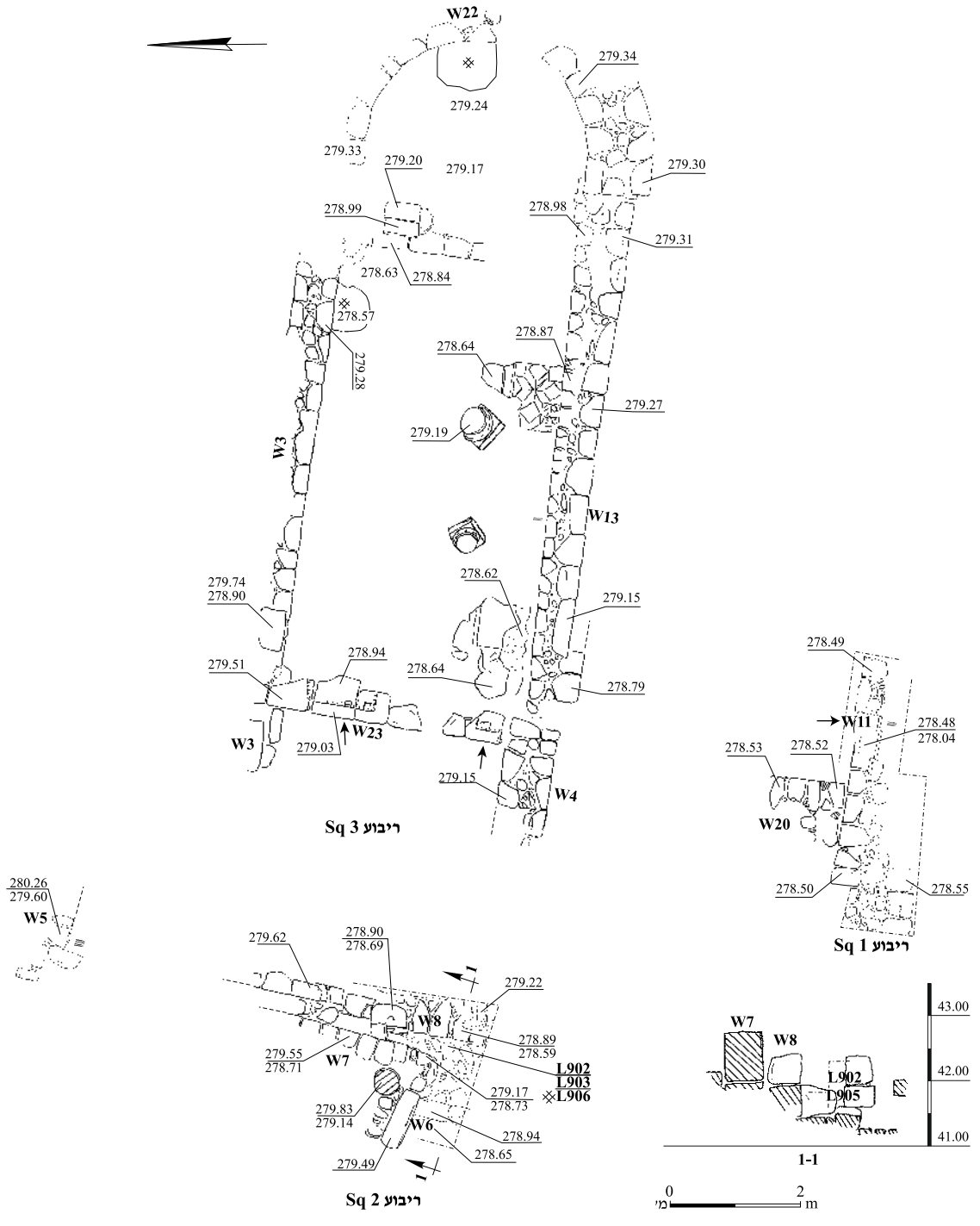

תכנית 2. שרידי הכנסייה כפי שתועדו בשנת 2003 ; הקירות מוספרו בהתאם לקירות התואמים להם ביותר בתכנית הסכמתית של כהן (ר׳ תכנית 1).

השלב הקדום (תכנית 3)

בשלב זה הוקמה כנסיית בסיליקה (כ־10.5 × 13.5 מ׳): אולם תווך שבקצהו המזרחי אפסיס צר וארוך, שתי סיטרות, וממערב — אטריום שבשטחו היה כנראה בור מים. הבנייה בשלב זה הייתה באבני גיר מהוקצעות היטב. מצפון לכנסייה ומדרום לה תועדו חדרים שיצרו עם הכנסייה מכלול ששטחו כ־23 × 27 מ׳ (תכנית 1); ממערב לה הובחנו שרידי בנייה, השייכים אולי לחדרים נוספים במכלול הכנסייה, אך אלה לא תועדו.

האטריום. מידותיו המדויקות של האטריום אינן ברורות. הקיר המערבי של הכנסייה (W23; איורים 3; 7), התוחם את האטריום ממזרח, השתמר לגובה מרבי של שני נדבכים של אבני גיר מסותתות, ותועד גם בבדיקה שנערכה בשנת 2003. על פי תכניתו של כהן, הקירות הדרומי והצפוני (W12, W15) של הכנסייה בשלב הקדום נמשכו מערבה ותחמו את האטריום משני עבריו; בהיעדר עדות הסותרת טענה זו, צוינו קירות אלה בתכנית 3. בריבוע 2 נחשף נדבך מסד של קיר (W8; 0.6 מ׳ רוחב; תכנית 2; איור 5) שנבנה מאבני גיר מסותתות ונמשך

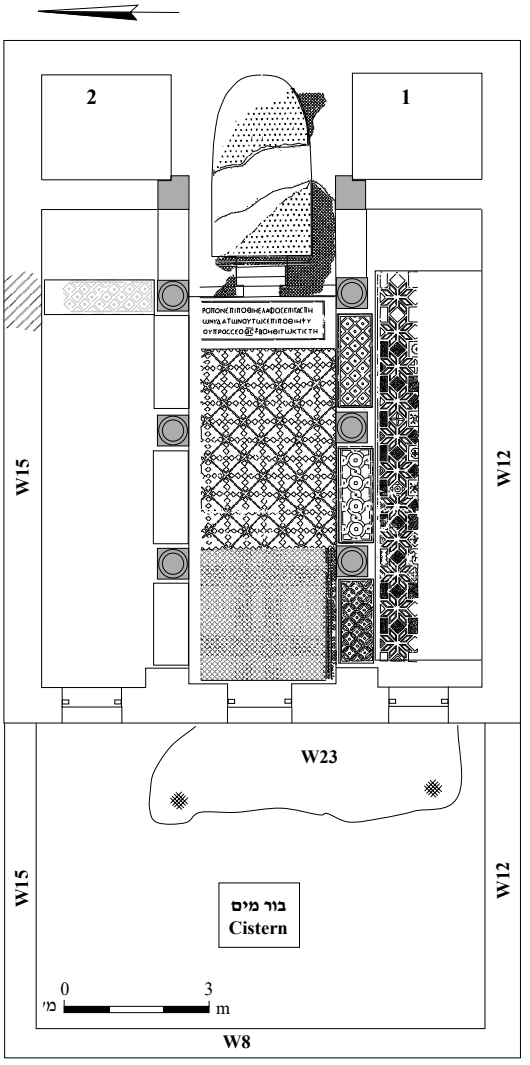

תכנית 3. שחזור שלב הבנייה הקדום בכנסייה על פי דוח החפירה של כהן (חפירות 1962–1963) וממצאי הבדיקה ב־2003.

איור 5. קיר 8, מבט לדרום (2003).

במקביל לקיר 23, כ־7 מ׳ ממערב לו — ככל הנראה הקיר שתחם את האטריום ממערב. לפיכך, נראה כי שטחו של האטריום בשלב הקדום היה כ־7 × 10 מ׳. הצעה זו מנוגדת להצעת השחזור של כהן, לפיה רוחבו של האטריום בשלב זה היה 5 מ׳ בלבד, והוא נתחם ממערב בקיר W24 (תכנית 1). מאחר שבבדיקה לא נתגלו שרידים שאפשר לייחס לקיר שמספרו W24, וכיוון שהקיר סומן בקווקוו בתכניתו של כהן, דומה כי מעולם לא נתגלה בחפירתו. לפיכך, רק קיר 8 צוין בתכנית 3. עם זאת, זמנו של קיר 8 אינו ודאי. אל הקיר ניגש ממערב ריצוף עשוי אבני גוויל (L906; איור 6), וממזרח — תשתית עשויה אבנים קטנות וגיר כתוש מהודק (L905). שברי כלי החרס מתוך תשתית 905 תוארכו למאה הא׳ לפסה״נ – ראשית המאה הב׳ לסה״נ (ר׳ איור 29:1, 3), עדות אפשרית לכך שקיר 8 כבר היה בשימוש כמה מאות שנים קודם להקמת הכנסייה.

כהן דיווח כי בשטח האטריום חשף בור מים חצוב שפתחו רבוע, אך זה לא אותר ב־2003, וסביר להניח כי נסתם עוד בשנות ה־60 למאה הכ׳ כאשר שימש השטח עמדה צבאית. לפיכך, אין בידינו כל דרך לקבוע את מיקומו של בור זה או את מידותיו, וכן אם נקשר לאטריום, ואם כן — באיזה שלב הוא הותקן. מאחר שבשלב הקדום הייתה הכנסייה גדולה יותר, אנו משערים כי בור המים הותקן כבר בשלב הקדום במרכז האטריום, כמקובל בכנסיות התקופה, וכך הוא צוין בתכנית 3.

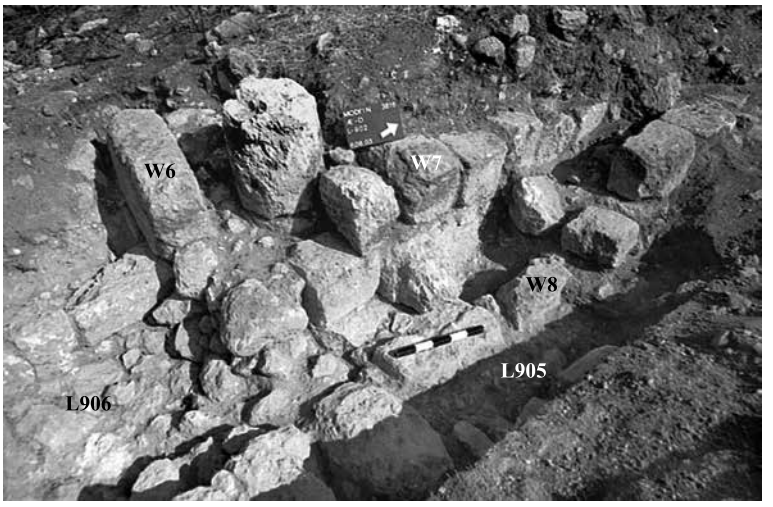

איור 6. ריבוע 2, מבט למערב (2003).

אולם התווך והסיטרות. כהן הציע כי בשלב הקדום נקבעו בקיר 23 שלושה פתחים שהוליכו מן האטריום אל פנים הכנסייה, כמקובל בכנסיות בסיליקליות בנות התקופה, ותכנית 3 צוירה בהתאמה; אולם נראה כי בחפירתו חשף שני פתחים בלבד (ר׳ איור 3; אשכול וכהן תשכ״ג:30). גם בשנת 2003 נחשפו רק שני פתחים (איור 7): פתח מרכזי, שהוליך אל אולם התווך, ופתח שהוליך אל הסיטרה הדרומית. בפתח המרכזי (כ־1.3 מ׳ רוחב) השתמרה היטב אבן סף מסותתת, שבשני צדיה פותות לצירים, אולי עדות לדלת דו־כנפית. בפתח הדרומי שרד חלקה הצפוני של אבן הסף, ובה פותה אחת. דומה כי יש לקבל את הצעתו של כהן, שבשלב הקדום אכן היו שלושה פתחים שהוליכו אל תוך הכנסייה — אל אולם התווך ואל שתי הסיטרות — אך התיקונים בשלב המאוחר ביטלו את הפתח אל הסיטרה הצפונית.

בחפירתו תיעד כהן את שתי הסיטרות (כ־2.2 מ׳ רוחב כל אחת) ואת הקירות התוחמים אותן מדרום ומצפון (W12, W15). כן חשף טור בן שלושה בסיסים באתרם, שנשאו את העמודים שהפרידו בין הסיטרה הדרומית לבין אולם התווך (איורים 3, 8, 9). בבדיקה בשנת 2003 נתגלו בשטח הכנסייה רק שניים מן הבסיסים; מצב השתמרותם היה גרוע, והם נמצאו שלא באתרם (ר׳ תכנית 2). עמודי הטור הצפוני לא השתמרו כלל, שכן בשלב המאוחר הוקם על תוואי העמודים קיר (W14, להלן), אך מיקומם צוין בתכנית 3. חוליית עמוד (איורים 10, 11) וכותרת עמוד (איור 10; ר׳ חבס, כרך זה: איור 10) נתגלו בחפירתו של כהן ״בתוך המפולת שכיסתה את אולם התווך״ (אשכול וכהן תשכ״ג:30).[7] שתי חוליות עמוד נוספות מגיר קשה, שהשתייכו כנראה במקורן לטורי העמודים בכנסייה, נתגלו בשימוש משני בריבוע 2 (איורים 5, 6, 12). חוליה אחת (0.38 מ׳ קוטר, 0.79 מ׳ אורך) נמצאה משולבת בפינה של מבנה שיוחס לשלב בנייה מאוחר לכנסייה (W6, W7, להלן). החוליה האחרת (0.4 מ׳ קוטר, 0.9 מ׳ אורך), שלאורכה סותת חריץ (7–8 ס״מ רוחב, 4.5–5.0 ס״מ עומק; ר׳ להלן) נתגלתה במילוי סמוך. דומה כי שני העמודים נלקחו מן הכנסייה לאחר שטורי העמודים בה יצאו מכלל שימוש.

הרצפות באולם התווך ובסיטרות עוטרו בשטיחי פסיפס צבעוניים (תכנית 3; ר׳ חבס, כרך זה); ייחוס הפסיפסים הצבעוניים לשלב הקדום של הכנסייה מתבסס על מיקומם ועל הפגיעה בהם בשלב המאוחר (להלן). על פי דיווחו של כהן, שרדו באולם התווך שטיח מעוטר בדגם גיאומטרי (10.2 מ״ר; איורים 13, 14),

[7] פריטים אלה אינם מתועדים באוצרות המדינה.

איור 7. שרידי הכנסייה בשנת 2003, מבט למזרח;
בקדמת התצלום — האטריום וקיר 23, ובו שני הפתחים.

איור 8. הסיטרה הדרומית וטור העמודים התוחם אותה, מבט לדרום; מאחור — קיר 13 מן השלב המאוחר.

איור 9. הסיטרה הדרומית, מבט למערב.

איור 10. המפולת באולם התווך, מבט למערב; מאחור — עמוד סורג; בפינה מימין — כותרת עמוד.

איור 11. חוליית העמוד שנתגלתה במפולת.

איור 12. קירות 6 ו־7 מהשלב המאוחר לכנסייה, מבט לצפון (2003).

איור 13. אולם התווך, מבט למזרח.

איור 14. אולם התווך והחלל הליטורגי, מבט למערב (עמוד הסורג אינו באתרו).

וממזרח לו — בחזיתן של שתי מדרגות שעלו לבימה — נקבעה כתובת בת שלוש שורות ביוונית (איור 15; 0.72 × 2.23 מ׳; ר׳ Di Segni, this volume). הסיטרה הדרומית עוטרה בשטיח פסיפס בדגם גיאומטרי (ר׳ איורים 8, 9), ואילו רצפת הסיטרה הצפונית רוצפה בפסיפס, שממנו השתמר רק ספין אחד בקצה המזרחי, אף הוא מעוטר בדגם גיאומטרי (איור 16). במרחבים שבין העמודים שהפרידו בין אולם התווך לבין הסיטרה הדרומית הונחו שני ספינים, ובין העמוד המערבי לקיר 23 הונח ספין נוסף, כל אחד מהם בדגם גיאומטרי שונה (איורים 17–20).

איור 15. רצפת הפסיפס באולם התווך, וספין ובו כתובת יוונית במהלך חשיפתם, מבט למזרח.

איור 16. ספין הפסיפס בסיטרה הצפונית, מבט לצפון; מאחור — ספסל 29.

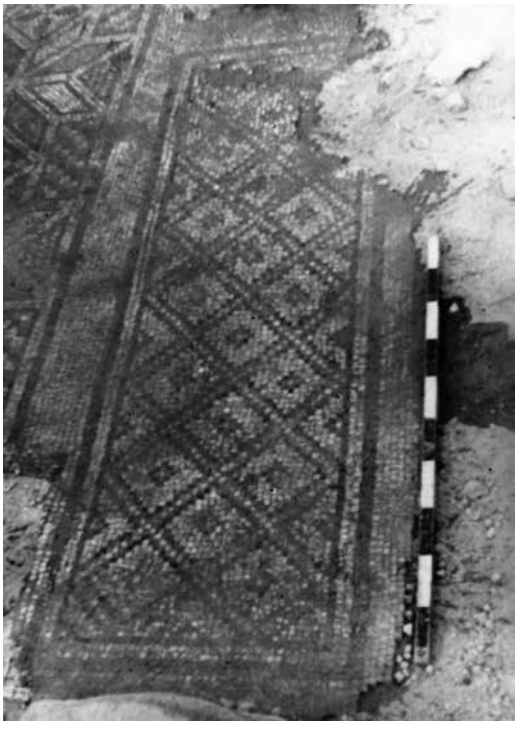

איור 17. ספין הפסיפס בין העמודים המזרחי והאמצעי, מבט למערב.

איור 18. ספין הפסיפס בין העמודים המזרחי והאמצעי, מבט לדרום.

איור 19. ספין הפסיפס בין העמודים האמצעי והמערבי, מבט לדרום.

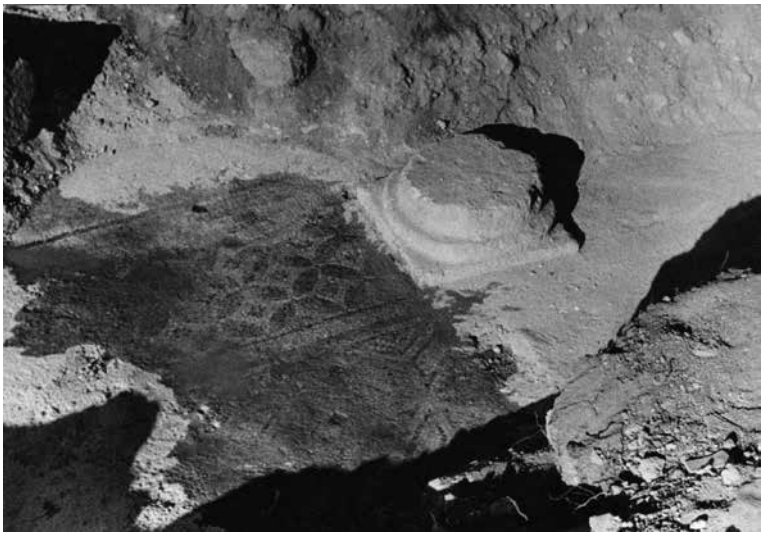

איור 20. ספין הפסיפס בין העמוד המערבי וקיר 23, מבט לצפון־מזרח.

איור 21. אולם התווך, הבימה ושתי המדרגות הקושרות ביניהם, מבט לצפון.

המרחב הליטורגי. שתי מדרגות עלו מאולם התווך אל הבימה (איורים 3, 14, 21); בחזיתן נקבע ספין הפסיפס ובו הכתובת ביוונית. הבימה והאפסיס יצרו מרחב אחד, ללא הבחנה בין שתי היחידות. היה זה חלל ארוך וצר (5.2 מ׳ אורך, 2.8 מ׳ רוחב מרבי); ייתכן שמתאר זה נבע מאילוצים טכניים, למשל ניצול קווי המתאר של מבנה קדום יותר. על פי דיווחו של כהן, החלל רוצף כולו בפסיפס, ואת תכניתו יוצאת הדופן של האפסיס שֻחזר על פי מתאר רצפת הפסיפס שהשתמרה בו. על פי דיווחו, עוטרה רצפת הפסיפס בדגם של ניצנים בצבע אדום על רקע לבן. תצלומים מחפירתו (איורים 22–24) מלמדים כי אכן נחשף במרחב זה שטיח בדגם ניצנים הנתונים בתוך דגם קשקשים. פסיפס זה אינו נמצא במחסני רשות העתיקות, אך גם לא נחשף ב־2003; לפיכך, התיאור אצל חבס (כרך זה) מתבסס על התצלומים ועל הדיווח של כהן.

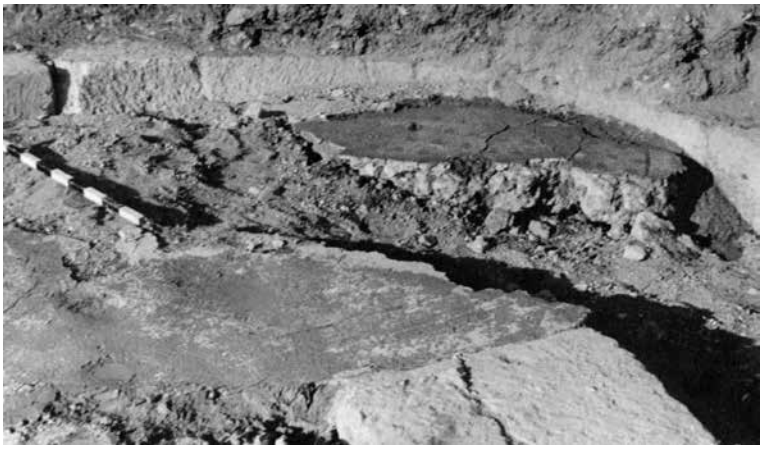

איור 22. רצפת הפסיפס בחלל הליטורגי, מבט לצפון־מזרח; מאחור — קיר האפסיס של השלב המאוחר (W22); במרכז — התעלה שפגעה בחלקה המזרחי של הכנסייה.

איור 23. רצפת הפסיפס בחלל הליטורגי הניגשת לקטע מקיר האפסיס של השלב המאוחר (W22), מבט לדרום־מזרח.

בין הבימה לבין אולם התווך הפרידה מערכת סורג. עדות לכך היא עמוד סורג משיש שנתגלה במפולת מעל רצפת אולם התווך (איורים 10, 25; ר׳ חבס, כרך זה: איור 9). לאורך הפן השמאלי שלו סותת חריץ שמידותיו תואמות את אלו של החריץ בחוליית העמוד שנתגלתה שלא באתרה ב־2003 (ר׳ איורים 5, 12); חבס (כרך זה) משחזרת מערכת סורג שבה לוחות סורג עוגנו בעמודים מחורצים. כמו כן, משחזרת חבס שולחן מנחות קטן שהותקן מפנים לסורג על פי שני חורים ובתוכם שרידי מתכת שנמצאו בפן האחורי של עמוד הסורג. היעדר

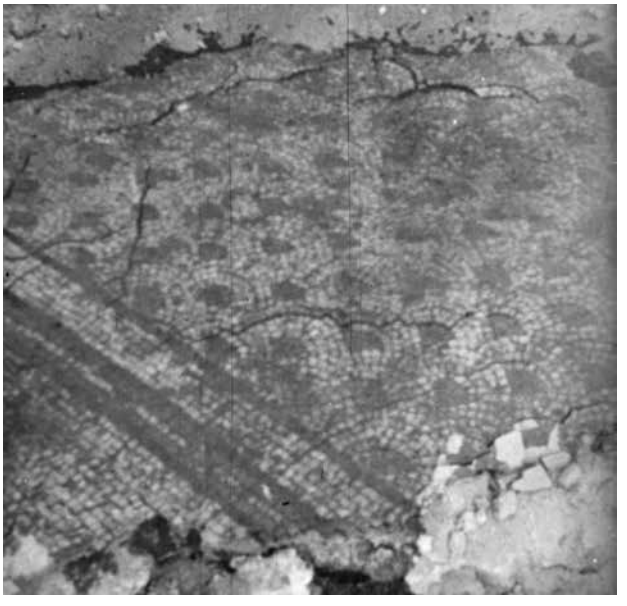

איור 24. רצפת הפסיפס בחלל הליטורגי — פרט מאזור הבימה, מבט לצפון־מזרח.

איור 25. עמוד הסורג במפולת מעל רצפת אולם התווך, מבט למזרח.

חריצים ושקעים רבועים ברצפת הבימה מקשה על שחזור מיקומה המדויק של מערכת הסורג. עם זאת, דומה כי היא הותקנה על מסד של אבנים מסותתות שנמשך לאורך כל חזית הבימה ושימש גם מדרגה תחתונה מבין שתי המדרגות שעלו לבימה (לא מוספר; ר׳ איורים 13, 21).

מדרום לאפסיס של שלב זה חשף כהן אבן מסותתת (0.6 × 0.8 מ׳; ר׳ תכנית 1), ובה מגרעת בזווית ישרה; אפשר שהייתה חלק מאומנה או מאבן פינה. אם כך, אזי יש בכך כדי לרמז כי בשלב הקדום השתרע מדרום לאפסיס חדר צִדי (תכנית 3: חדר 1). אם נשחזר את הכנסייה על פי הדגם המקובל, יש להוסיף חדר גם בצדו הצפוני של האפסיס (תכנית 3: חדר 2). לפיכך, נראה כי הקצה המזרחי של הבסיליקה כלל אפסיס פנימי יחיד ושני חדרים צִדיים. מן המקבילות הרבות לתכנית מעין זו ניתן לציין בישראל את הכנסיות המזרחית והמערבית בממשית (Ovadiah 1970:133–135, Nos. 136, 137; Negev 1988: Plans 9, 12) ואת הכנסייה המרכזית בהרודיון (נצר, בירגר ופלר תשמ״ז: תכנית בעמ׳ 41, תצלום בעמ׳ 42). תכנית זו שכיחה גם בירדן, ונציין כאן רק דוגמות אחדות: כנסיות בסיליוס הקדוש ומריה הקדושה ברחאב, כנסיית מנזר א־דיר במעין, וכן שלוש כנסיות באום אל־רצאץ: כנסיית הכומר והאיל, כנסיית עץ הדקל וכנסיית הנהרות (Piccirillo 1993: Figs. 319, 392, 396, 622, 626).

מכלולי חדרים. מצפון לכנסייה ומדרום לה חשף כהן שני מכלולי חדרים. על פי התכנית שצוירה בעקבות חפירתו של כהן (ר׳ תכנית 1),[8] פתח בקיר 15, שתחם את האטריום מצפון, הוביל אל החדרים שמצפון לכנסייה (W16, W17, W25–28). חדרים אלה נערכו בשתי שורות בנות שלושה חדרים כל אחת בציר מזרח–מערב; החדר המרכזי בכל שורה ארוך משני האחרים. בין החדרים בכל שורה קשרו פתחים. המעבר בין שתי שורות החדרים היה דרך פתח יחיד שנקבע בקצה המערבי של קיר המחיצה המרכזי (W16). קיר 28 תחם את שתי שורות החדרים ממערב, אך דומה כי מעברו המערבי השתרע מרחב נוסף. מכלול החדרים מדרום לאטריום (W10, W11, W18–W21) תוכנן אחרת: מרחב צפוני רחב שנחלק לשני חדרים, גדול וקטן; מרחב דרומי צר שנחלק לשני חדרים ארוכים, זהים במידותיהם; וחדר רוחב מזרחי. כל החדרים הללו נקשרו בסדרת פתחים, אך לא נחשף פתח שהוליך אל מכלול זה. כהן הציע שהקיר שתחם מכלול חדרים זה ממזרח (W18) נמשך עד לקודקוד החיצון של האפסיס, ושיער כי מרחב נוסף השתרע ממערב למכלול חדרים זה, ותכנית 1 צוירה בזמנו בהתאמה.

ממצאי הבדיקה שנערכה ב־2003 בריבוע 1, מדרום לכנסייה (תכנית 2), תאמו רק בחלקם את התכנית שהציע כהן. נחשפו שני קירות, הבנויים מאבני גיר מסותתות, נמשכים במאונך זה לזה ויוצרים שתי פינות. הקירות זוהו עם קירות 11 ו־20 של כהן, אף שאין הם זהים בתכניתם ובמיקום הפתחים בהם לתכנית שהציע כהן. בקיר 11 אותר פתח, ששרדה בו אבן סף גדולה, מסותתת היטב; בליטה מוארכת, משופעת מעט, בפן הדרומי שלה מעידה אולי כי האבן הותאמה לפתח בשימוש משני. במהלך הבדיקה בשנת 2003 הובחנו שרידי בנייה על פני השטח גם ממערב לכנסייה, אך אלה לא תועדו.

השלב המאוחר (תכניות 2, 4; ר׳ איורים 3, 4)[9]

בשלב זה נמשך השימוש במכלול הכנסייה וברצפתה המקורית, אך במבנה הכנסייה נערכו שינויים ניכרים שצמצמו את שטחה וביטלו את תכניתה הבסיליקלית: האטריום הוצר; הסיטרה הדרומית הוצרה וצורפה לאולם התווך; הסיטרה הצפונית נותקה, לפחות חלקית, מאולם התווך; ותכניתו של החלל הליטורגי הותאמה לשינויים אלה בבניית אפסיס עגול למחצה.

[8] בטיוטת המאמר של כהן זכה מכלול החדרים להתייחסות מועטה, ועל כן התיאור להלן מתבסס בעיקר על תכנית 1.

[9] תכנית 4 מוצגת כאן בדיוק כפי שצוירה בתום חפירתו של כהן. לא ידוע לנו מדוע בחר כהן להותיר את טור העמודים הצפוני בתכנית, אף שבטיוטת המאמר קבע כי הוא הוסר בשלב המאוחר.

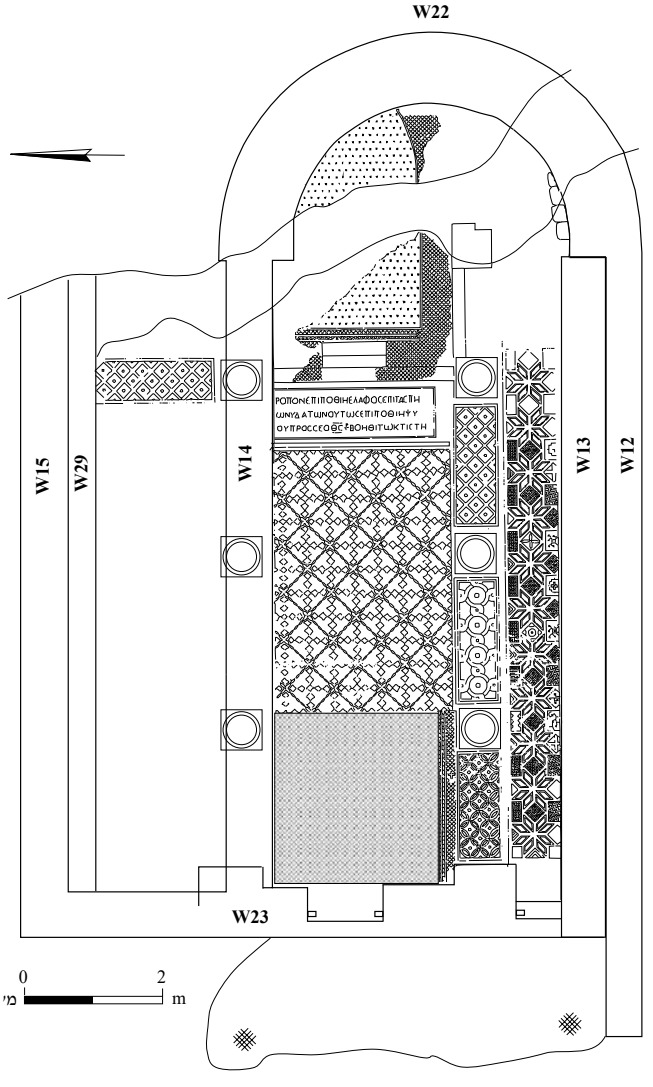

תכנית 4. שחזור שלב הבנייה המאוחר בכנסייה מתוך דוח החפירה של כהן (חפירות 1962–1963).

האטריום. בשלב זה נבנו שני קירות חדשים בציר מזרח–מערב (W3, W4; ר׳ איור 7), שתחמו את האטריום מצפון ומדרום והצרו אותו במידה ניכרת. קירות אלה, הבנויים מאבני גיר מסותתות והשתמרו לגובה נדבך אחד, ממשיכים שני קירות חדשים שהוקמו בכנסייה (W13, W14; להלן). מעל רצפה 906, ממערב לקיר 8, שהמשיך ככל הנראה לתחום את האטריום גם בשלב זה, נמצאה הצטברות (L903), ובה ממצא קרמי מעורב; זמנם של הממצאים המאוחרים ביותר בהצטברות הוא שלהי התקופה הביזנטית והתקופה האומיית (ר׳ איור 29:4, 5, 7).

אולם התווך והסיטרות. הסיטרה הדרומית הוצרה באמצעות קיר חדש (W13; ר׳ איורים 8, 9, 14), שנבנה משתי שורות של אבני גיר מסותתות, שהפן החיצון שלהן סותת היטב, וביניהן הונחה ליבה עשויה אבנים

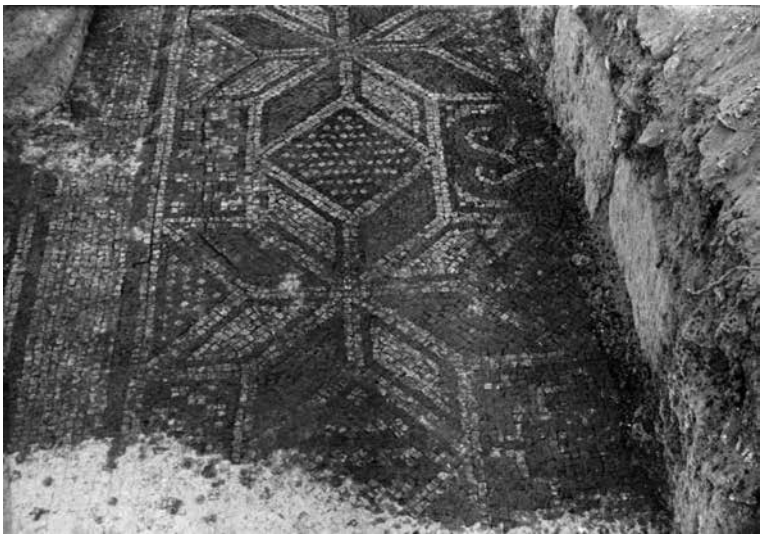

איור 26. קיר 13, הקוטע את שטיח הפסיפס בסיטרה הדרומית, מבט למזרח.

קטנות וחומר מליטה בהיר. הקיר נמשך לאורך הפן הפנימי של הקיר הדרומי (W12) מן השלב הקדום, והונח על חלקה הדרומי של רצפת הפסיפס בסיטרה (איור 26). הקיר נמשך מערבה מעל חלקה הדרומי של אבן הסף בפתח הדרומי שבקיר 23 והוציא את הפתח מכלל שימוש. קשה לקבוע מה עלה בגורל טור העמודים הדרומי בשלב זה. כהן הציע כי העמודים הוסרו, אך כפי שמעידים התצלומים מחפירתו, בסיסי העמודים נתגלו באתרם, וחוליית עמוד אחת נמצאה במפולת שכיסתה את רצפת אולם התווך. יתרה מכך, הותרת הבסיסים במקומם, על אף הסרת העמודים, הייתה מקשה על התנועה בחלל הכנסייה מבלי שתהיה לכך כל תרומה אדריכלית או קונסטרקטיבית ברורה. בהיעדר נתונים מספיקים, דומה כי יש להותיר סוגיה זו בלתי פתורה. גורלו של טור העמודים הצפוני ברור: העמודים ובסיסיהם הוסרו, ובמקומם נבנה קיר (W14; איורים 13, 21, 27) שניתק את הסיטרה הצפונית מחלל הכנסייה. בבדיקה ב־2003 הוברר כי הקיר נבנה בדומה לקיר 13; הקיר השתמר לגובה נדבך אחד, אך לא ברור מה היה גובהו המלא. על פי הדוח של כהן, בשלב זה נבנה ספסל (W29; 0.4 מ׳ רוחב; ר׳ איור 16) שנמשך לאורך הפן הפנימי של הקיר הצפוני (W15) של הסיטרה הצפונית, מעל רצפת הפסיפס של השלב הקדום; הספסל ופני הקיר טויחו בטיח איכותי. שינויים אלה יצרו אולם גדול (3.7 × 7.9 מ׳), שכלל את אולם התווך ורצועה מן הסיטרה הדרומית של השלב הקדום.

בקצהו המערבי של אולם התווך הובחן תיקון בשטיח פסיפס: פסיפס לבן שהחליף ככל הנראה פסיפס צבעוני (ר׳ חבס, כרך זה). אפשר כי תיקון זה נערך בד בבד עם השינויים האדריכליים באולם. במסגרת הדרומית של שטיח הפסיפס הלבן שולב צלב בצבע כתום הניצב על בסיס ופונה דרומה, אל עבר הסיטרה הדרומית (איור 28). כפי שעולה מהדיון אצל חבס (כרך זה), אין לייחס משמעות כרונולוגית לשילוב צלב ברצפת הכנסייה, ועל כן אין בו כדי לתארך את זמנו של השלב המאוחר.

החלל הליטורגי. האפסיס בשלב זה הותאם לחלל החדש והורחב דרומה למתאר עגול למחצה (מידות פנימיות: 1.65 מ׳ רדיוס, 3.3 מ׳ רוחב המפתח); בתוך כך בוטלו החדרים הצִדיים, אם אכן התקיימו בשלב הקדום. קיר האפסיס החדש (W22; רוחב 1.1 מ׳; ר׳ איורים 22, 23) נבנה מאבני גיר מסותתות היטב והשתמר לגובה נדבך אחד; הוא אותר בחפירת 2003. כהן הציע כי לאורך הפן הפנימי של האפסיס בשלב זה נמשך

איור 27. אולם התווך וקיר 14, מבט למערב.

איור 28. רצפת הפסיפס באולם התווך בשלב המאוחר, מבט לצפון;
בחלק העליון מתואר צלב.

ספסל אבן, כמקובל בכנסיות רבות, אולם הוא לא צירף נתונים כלשהם המאששים סברה זו. בבדיקה ב־2003 לא נמצאו שרידים המצביעים על ספסל מעין זה. כמו כן, כהן דיווח כי על האבן בפינה הדרומית־המערבית של האפסיס סותת צלב נתון בעיגול, אך אבן זו לא נתגלתה בבדיקה ב־2003.

מכלול החדרים. מן הבדיקה המצומצמת בריבוע 1 נראה שהחדרים שהשתרעו מדרום לכנסייה ומצפונה המשיכו לשמש בשלב זה ללא שינוי.

שרידים מאוחרים לכנסייה

החפירה בריבוע 2 לימדה כי לאחר שהכנסייה יצאה משימוש נבנו מעל קיר 8, שתחם את האטריום ממערב, ומעל הרצפות שמשני עבריו, שני קירות היוצרים פינה (W6, W7; ר׳ תכנית 2; איורים 5, 8). הקירות נבנו מאבני גוויל גדולות ובינוניות, מסותתות למחצה, ללא חומרי מליטה. בפינה שולבה חוליית עמוד, שנלקחה כנראה ממבנה הכנסייה (ר׳ לעיל). נראה כי קיר 7 נמשך צפונה כ־3 מ׳ נוספים וניגש בזווית ישרה לקיר נוסף (W5), שנחשף ממנו רק קטע קצר מאוד. אל קירות 6 ו־7 ניגש מצפון וממערב מפלס חיים עשוי אדמה בהירה (L902; תכנית 2: חתך 1–1), אשר נח על הצטברות 903, על שרידי קיר 8 ועל תשתית 905; במפלס חיים זה נמצאו שברי כלי חרס מן התקופה העבאסית (לא צוירו; להלן), ודומה לפיכך כי זהו זמנם של קירות 6 ו־7.

הממצא

בחפירתו של כהן נמצא מכלול קטן של כלי חרס, שרובם מוכרים ואופייניים לתקופה הביזנטית; מאחר שמקום הימצאם לא תועד, מוצג בדוח זה רק כלי חרס אחד ממכלול זה.[10] בחפירה שנערכה בשנת 2003 נתגלה ממצא דל מאוד. עם זאת, יש בממצא זה כדי ללמד על תקופות הפעילות באתר ולהצביע על תאריכים אפשריים לשני שלבי הבנייה בכנסייה. הכלים הקדומים ביותר הם קנקנים מימי הבית השני (המאה הא׳ לפסה״נ – ראשית המאה הב׳ לסה״נ; איור 29:1—3), שנתגלו בתשתית 905 בקצה המערבי של האטריום ובהצטברות 903, שהממצא בה מעורב. בהצטברות זו, מעל רצפה 906 הצמודה לאטריום ממערב, נמצאו גם קערה, קנקן ונר סנדל שזמנם שלהי התקופה הביזנטית והתקופה האומיית (איור 29:4, 5, 7). לקבוצת כלים זו יש לצרף כלי ייחודי מחפירתו של כהן: פך שלו זרבובית (איור 29:6). לכלי זה לא נמצאו הקבלות, אך נראה שיש לשייכו לטיפוס B1 או B2 במשפחת הכלים הביזנטיים העדינים (Fine Byzantine Ware), שזמנה אמצע המאה הו׳ – ראשית המאה הח׳ לסה״נ. כן נמצאו במפלס חיים (L902) שברי גוף וידיות ממשפחת כלי הצלהב (Buff Ware), שזמנם התקופה העבאסית.

סיכום ודיון

בתקופה הביזנטית ניצבה בראש הגבעה שעליה שוכנת חורבת חדת כנסייה מעוטרת ברצפות פסיפס ומוקפת במכלול חדרים. סביב הכנסייה, בעיקר ממערב לה, נתגלו מתקנים חקלאיים (סגל, עד ושמואלי 2017). מאחר שהיישוב בחורבת חדת לא נחפר מעולם, לא ברור אם הכנסייה, מכלול הבנייה הצמוד לה והמתקנים שאותרו ממערב לה שייכים למנזר חקלאי גדול. עם זאת, אפשר למצוא רמז לכך בהצעתו של ברינק (2007), כי מקווה מימי הבית השני (איור 1) שחשף כ־150 מ׳ מצפון לכנסייה שימש בתקופה הביזנטית תא מגורים לנזיר; עדות לכך היא ציור על הטיח במקווה שמתוארת בו מפת דרכים הכוללת אתרים המעוטרים בצלבים (ברינק 2007: איור 3).

[10] בתיק החפירה של כהן נמצא תצלום של מטבע תלמי מן המאות הג׳–הב׳ לפסה״נ. מאחר שלא נמצא כל תיעוד נוסף של המטבע, וכיוון שההקשר הארכיאולוגי שלו אינו ידוע, הוחלט שלא לפרסמו כאן.

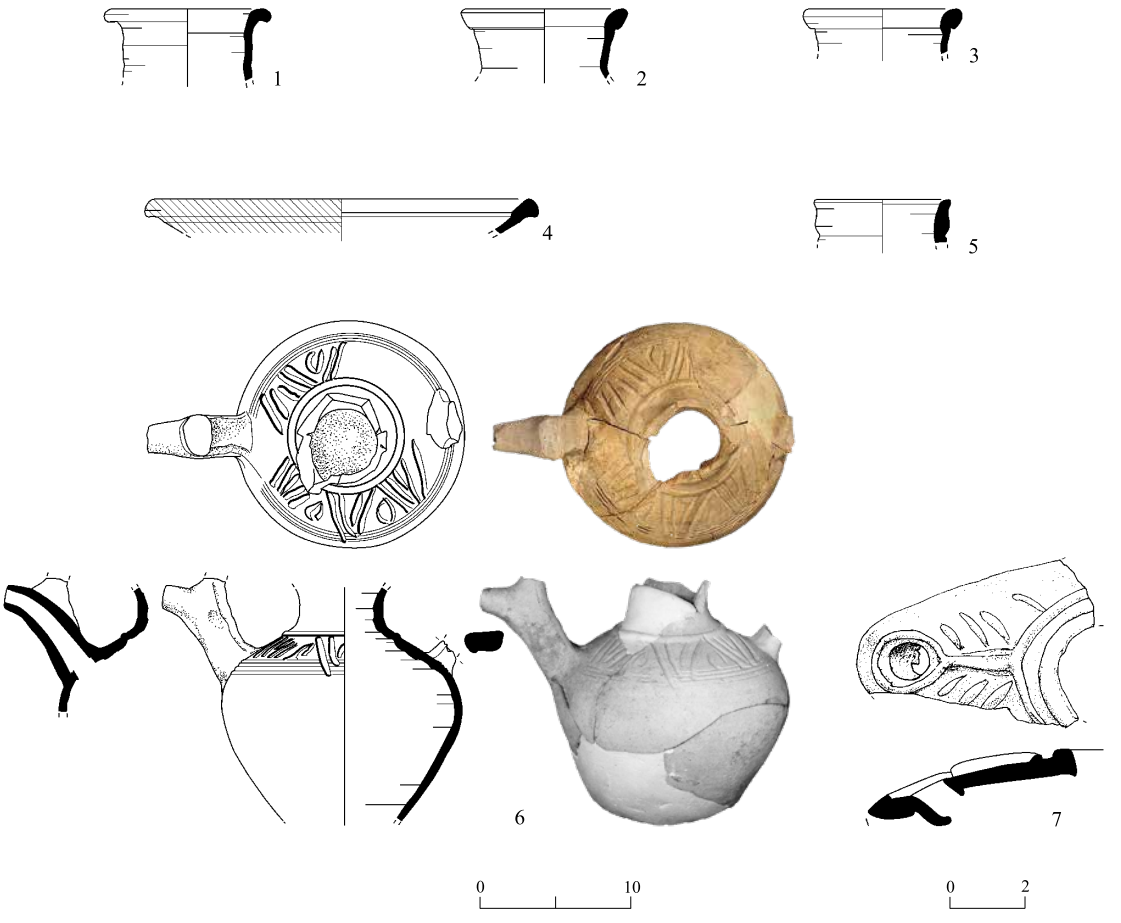

איור 29. ממצא כלי החרס.

מס׳	הכלי	לוקוס	סל	תיאור	תאריך	הקבלות
1	קנקן	905	9012/1	טין צלהב; ליבה אפורה־ירוקה	המאה הא׳ לפסה״נ – המאה הא׳ לסה״נ	Bar-Nathan 1981: Pl. 2:7
2	קנקן	903	9002/2	טין צלהב; ליבה אפורה	סוף המאה הב׳ – המאה הא׳ לפסה״נ	Bar-Nathan 1981: Pl. 3:21
3	קנקן	905	9012/2	טין אפור־לבן עד ורוד; ליבה ירוקה	סוף המאה הא׳ – ראשית המאה הב׳ לסה״נ	Magen, Tzionit and Sirkis 2004: Pl. 5:16
4	קערה LRW	903	9002/4	טין חום־כתום; מירוק אדום בחוץ	סוף המאה הו׳ – המאה הז׳ לסה״נ	Hayes 1972: Fig.71:14, Form 10c
5	קנקן	903	9002/1	טין חום־ורוד; ליבה כתומה	סוף המאה ו׳ – המאה הז׳ לסה״נ	גרינהוט תשנ״ח: איורים 7:10; 14:38 Bar-Nathan and Adato 1986: Fig. 1:11 Rosenthal-Heginbottom 1988: Pl. II:55
6	פך זואמורפי FBW	חפירת כהן			אמצע המאה הו׳ – המאה הח׳ לסה״נ	Magness 1993:236–240, Form 1b, 2b
7	נר ׳סנדל׳	903	9005	צמידה רבה לבנה־אפורה; ליבה חומה־ורודה	אמצע המאה הו׳ – המאה הח׳ לסה״נ	גרינהוט תשנ״ח: איור 2:11 Magness 1993:252, Form 3a

בכנסייה זוהו שני שלבי בנייה. בשלב הקדום עוצבה הכנסייה בתכנית בסיליקלית: אולם תווך, סיטרות ואפסיס לא אופייני — מוארך וצר. ייתכן כי תכנית האפסיס הוכתבה מקיומו של מבנה קדום במקום. על פי רצפות הפסיפס ששרדו בכנסייה (ר׳ חבס, כרך זה), נראה כי בעת הקמתה עוטרו כל הרצפות בה בשטיחי פסיפס. אין במבנה הכנסייה ובדגמים הגיאומטריים־הצמחיים של הפסיפסים כדי לתארך בוודאות את זמן הקמתה, אולם צורת האותיות בכתובת היוונית ששולבה בספין שבחזית הבימה מצביעה על תאריך במחצית השנייה של המאה הה׳ לסה״נ (ר׳ Di Segni, this volume). מאחר שהכתובת הונחה בשלב הקדום של הכנסייה, אפשר לתארך את זמן הקמתה של הכנסייה לפרק זמן זה.

הקנקנים מימי הבית השני (המאה הא׳ לפסה״נ – ראשית המאה הב׳ לסה״נ) שנתגלו בתשתית 906 הניגשת ממזרח לקיר 8 שתחם את האטריום ממערב, מלמדים על פעילות באתר בתקופה זו ומצביעים על האפשרות שהקיר נבנה כמה מאות שנים קודם להקמת הכנסייה. המקווה הסמוך, ומחילת מסתור שנתגלתה ממערב לכנסייה במהלך פיקוח של היחידה למניעת שוד עתיקות של רשות העתיקות (אמיר גנור, מידע בעל פה; מיקומה המדויק לא תועד), מחזקים את ההשערה כי האתר נושב כבר בתקופה הרומית.

בשלב המאוחר שונתה תכנית הכנסייה: הותקן בה אולם גדול שכלל את הסיטרה הדרומית, ובקצהו המזרחי נבנה אפסיס עגול למחצה; תפקידה של הסיטרה הצפונית בשלב זה אינו ברור. באל־קוֵיסמה (el-Quwaysmah), מדרום לעמאן שבירדן, נמצאה כנסייה (׳הכנסייה התחתונה׳) הכוללת אולם תווך המסתיים באפסיס ולצדו סיטרה אחת בלבד, אך כנסייה זו, המתוארכת לשנת 717/18 לסה״נ, נבנתה מלכתחילה במתכונת כזו (Piccirillo 1984:338, Fig. 2; 1993:266–267, Fig. 480; Schick and Suleiman 1989: Fig. 1). ייתכן שיש במקבילה זו, לצד הממצא הקרמי הדל משלהי התקופה הביזנטית והתקופה האומיית שנתגלה במילוי 903 מעל רצפה 906 שממערב לאטריום, כדי ללמד על כך שהתיקונים בכנסייה נערכו בתקופה האומיית (המאות הז׳–הח׳ לסה״נ). לא ברור מדוע נדרשו תיקונים במבנה הכנסייה, אך אפשר שהם נערכו בעקבות נזקים שנגרמו לכנסייה ברעידת אדמה או באירוע אלים אחר. עם זאת, ניכר מאופי השינויים — צמצום שטח הכנסייה לחלל יחיד — כי לתושבי המקום בשלב זה לא היו די משאבים לבנות את הכנסייה מחדש במתכונתה המקורית.

נראה, אם כן, שהכנסייה בחורבת חדת התקיימה למן אמצע המאה הה׳ או ראשית המאה הו׳ עד המאה הז׳ או אמצע המאה הח׳ לסה״נ, בתקופת השיא של היישובים בשפלת יהודה ובעמק לוד. באזור חורבת חדת ומודיעין של היום מוכרים כנסיות ומנזרים רבים מהתקופה הביזנטית (Tsafrir, Di Segni and Green 1994: Enclosed map [Iudaea Palaestina: Churches in Byzantine Palestine]), ובחלקם נערכו חפירות ארכיאולוגיות: באמאוס (אבי־יונה תשנ״ב; Vincent and Abel 1932), בחורבת פעוש שבמבוא מודיעים (איזנברג ועובדיה תשנ״ח), בחורבת חרמשית (גרינהוט תשנ״ח:121–125), באל־ח׳ירבה (מחצבת ׳נשר רמלה׳; יחיאל זלינגר ופטר גנדלמן, מידע בעל פה), בתל חדיד (אבי־יונה תשל״ג) ובגבעת שר (הדד ואחרים 2019). כנסיות ומנזרים אחרים באזור זה נסקרו: בחורבת בארית, בחורבת קנובה, בח׳ירבת זפזפיה ובאתר שמצפון לח׳ירבת אום אל־עומדאן (און ווקסלר־בדולח תשס״ו:107). ריכוז גדול כל כך של כנסיות ומנזרים ברדיוס של 10 ק״מ מצביע על אוכלוסייה נוצרית גדולה ששגשגה באזור בתקופה זו. את הפריחה היישובית באזור שחלקים נרחבים ממנו טרשיים ואינם מתאימים לחקלאות אפשר לייחס לא רק לקרבה לדרכים ראשיות (רול ואיילון תשמ״ד: איור 1), אלא גם לגידול דמוגרפי בעמק לוד ובארץ כולה בתקופה הביזנטית. דומה, כי עם הגידול באוכלוסייה הנוצרית התפשטה ההתיישבות בכלל, וזו הכפרית בפרט, גם לאזורים טרשיים, דוגמת חורבת חדת והאתרים הסמוכים לה, שעד אז כמעט שלא היו מיושבים (דן תשמ״ב; תשמ״ד, ור׳ שם מקורות נוספים). בעקבות הכיבוש המוסלמי של האזור, באמצע המאה הח׳ לסה״נ, החלה דעיכה איטית של ההתיישבות הביזנטית הנרחבת. סופה הגיע כמאה שנה לאחר מכן, כשמרבית היישובים באזור ננטשו, ובהם היישוב בחורבת חדת.

הפניות

אבי־יונה מ׳ תשל״ג. רצפת הפסיפס מחדיד. **ארץ־ישראל** יא:45–47.

אבי־יונה מ׳ תשנ״ב. אמאוס. בתוך א׳ שטרן וא׳ לוינזון־גלבוע, עורכים. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 1. ירושלים. עמ׳ 37–39.

אבי־יונה מ׳ ועובדיה א׳ תשנ״ב. כנסיות קדומות. בתוך א׳ שטרן וא׳ לוינזון־גלבוע, עורכים. **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** 2. ירושלים. עמ׳ 796–806.

און א׳ ווקסלר־בדולח ש׳ תשס״ו. חורבת אום אל־עומדאן – כפר יהודי ובו בית כנסת מתקופת הבית השני במודיעין. **קדמוניות** 130:107–116.

און א׳, וקסלר־בדולח ש׳, רפיואנו י׳ וקניאס צ׳ תשס״ג. ח׳ אום אל־עומדאן. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 114:74–78.

איזנברג ע׳ ועובדיה ר׳ תשנ״ח. מנזר ביזאנטי במבוא מודיעים. **עתיקות** 36:1*–19*.

אשכול י׳ וכהן ר׳ תשכ״ג. פלסים מגלים עתיקות. **מערכות־הפלס** 7:29–31.

ברינק אק״מ ון דן 2007. מודיעין, חורבת חדת ובארית (ב׳). **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 119 (12.6.2007). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=535&mag_id=112 (תאריך גישה 30.11.2009).

בר־כוכבא ב׳ תשמ״א. **מלחמות החשמונאים: ימי יהודה המקבי**. ירושלים.

גרינהוט צ׳ תשנ״ח. חורבת חרמשית, עונות 1988–1990. **עתיקות** 34:121–172.

דן י׳ תשמ״ב. ארץ־ישראל במאות החמישית והשישית. בתוך צ׳ ברס, ש׳ ספראי, י׳ צפריר ומ׳ שטרן, עורכים. **ארץ־ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** א. ירושלים. עמ׳ 265–299.

דן י׳ תשמ״ד. **חיי העיר בארץ־ישראל בשלהי העת העתיקה**. ירושלים.

הדד א׳, נדב־זיו ל׳, דנציגר ע׳ ואלישע י׳ 2019. מודיעין, גבעת שר. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 131 (3.2.2019). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25515&mag_id=127 (תאריך גישה 3.10.2020).

היזמי ח׳ תשנ״ג. הסקר בדרום מפת בית סירא (דרום גליון 14–15). בתוך י׳ מגן וי׳ ופינקלשטיין, עורכים. **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין**. ירושלים. עמ׳ 97–131.

ח״א תשכ״ג (א). ח׳ אל־חדת׳ה. **חדשות ארכיאולוגיות** ה:17–18.

ח״א תשכ״ג (ב). חורבת חדתה. **חדשות ארכיאולוגיות** ו:17.

חבס ל׳, כרך זה. רצפות פסיפס, ריהוט ליטורגי ופיסול אדריכלי מהכנסייה בחורבת חדת.

טואג ר׳ 2009. מודיעין, חורבת בארית. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 121 (29.10.2009). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=1239&mag_id=115 (תאריך גישה 30.11.2009).

טפר י׳ ושחר י׳ תשמ״ח. הערות היסטוריות־גיאוגרפיות לקרב חדשה לאור איתורו של ״מעלה חדשה״. בתוך י׳ טפר וי׳ שחר, עורכים. **מעלות קדומים לירושלים: מחקרים**. תל אביב. עמ׳ 6–23.

נצר א׳, בירגר ר׳ ופלר א׳ תשמ״ז. כנסיותיה של הרודיון. **קדמוניות** 77־78:32–44.

סגל א׳, עד ע׳ ושמואלי א׳ 2017. מודיעין, חורבת חדת. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 129 (31.12.2017). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=25377&mag_id=125 (תאריך גישה 1.3.2018).

קלטר ר׳ 2005. באר מעון. **חדשות ארכיאולוגיות — חפירות וסקרים בישראל** 117 (28.11.2005). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=265&mag_id=110 (תאריך גישה 30.11.2009).

רול י׳ ואיילון א׳ תשמ״ד. כבישים רומיים בהדום ההר של השומרון וצפון יהודה. **ישראל — עם וארץ** א:131–146.

Abel F.-M. 1938. *Géographie de la Palestine* II: *Géographie politique*. *Les villes*. Paris.

Bar-Nathan R. 1981. Pottery and Stone Vessels of the Herodian Period (1st Century B.C.–1st Century A.D.). In E. Netzer. *Greater Herodium* (Qedem 13). Jerusalem. Pp. 54–70, 112–128.

Bar-Nathan R. and Adato M. 1986. Byzantine Pottery (Stratum 5). In L.I. Levine and E. Netzer. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979—Final Report* (Qedem 21). Jerusalem. Pp. 132–136.

Beit-Arieh I. 2008. Tel Ḥadid. In *NEAEHL* 5. Pp. 1757–1758.

Biran A. 1964. Archaeological Activities 1963. *Christian News from Israel* 15/2–3:19–32.

Clermont-Ganneau C. 1896. *Archaeological Researches in Palestine during the Years 1873–1874* II. London.

Cohen R. 1963. Kh. El-Hadatha. *RB* 70:590.

Di Segni L. This volume. A Greek Inscription from the Church at Ḥorbat Ḥadat.

Fischer M., Isaac B. and Roll I. 1996. *Roman Roads in Judaea* II: *The Jaffa–Jerusalem Roads* (BAR Int. S. 628). Oxford.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery.* London.

Magen Y., Tzionit Y. and Sirkis O. 2004. Khirbet Badd ‘Isa – Qiryat Sefer. In Y. Magen, D.T. Ariel, G. Bijovsky, Y. Tzionit and O. Sirkis. *The Land of Benjamin* (JSP 3). Jerusalem. Pp. 179–241.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE* (*JSOT*/ASOR Monograph Series 9). Sheffield.

Negev A. 1988. *The Architecture of Mampsis; Final Report* II: *The Late Roman and Byzantine Periods* (Qedem 27). Jerusalem.

Ovadiah A. 1970. *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land.* Bonn.

Ovadiah R. and Ovadiah A. 1987. *Hellenistic, Roman and Early Byzantine Mosaic Pavements in Israel* (Bibliotheca archaeologica 6). Rome.

Piccirillo M. 1984. The Umayyad Churches of Jordan. *ADAJ* 28:333–341.

Piccirillo M. 1993. *The Mosaics of Jordan* (ACOR Publications 1). Amman.

Rosenthal-Heginbottom R. 1988. The Pottery. In Y. Tsafrir. *Excavations at Rehovot-in-the-Negev* I: *The Northern Church* (Qedem 25). Jerusalem. Pp. 78–96.

Schick R. and Suleiman E. 1989. Excavations of the Lower Church at el-Quweisma, 1989. *LA* 39:264–265.

Tsafrir Y., Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Romani; Iudaea-Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods; Maps and Gazetteer.* Jerusalem.

Vincent L.-H. and Abel F.-M. 1932. *Emmaüs: Sa basilique et son histoire.* Paris.

Zelinger Y. 1998. The Indentification of the Jerusalem–Lydda (Diosopolis) Roman Road on the Madaba Map and Khirbet el-Latatin. *BAIAS* 16:75–84.

A Byzantine-Period Church at Ḥorbat Ḥadat

Uzi 'Ad, Orit Segal, Oren Shmueli and Rudolph Cohen
(Pp. 93*–118*)

Ḥorbat Ḥadat (Khirbat el-Ḥadathea) is located on a rocky hilltop south of the city of Modi'in (map ref. 201500/643002; Figs. 1, 2). In 1962–1963, Rudolph Cohen conducted two seasons of excavation at the site, revealing a church paved with mosaic floors and an accompanying complex of rooms; the eastern part of the church was damaged when a ditch was dug along a winding route (Plan 1; Fig. 3). Two phases of construction were identified in the church: an early phase, when a basilica-type church was built (Plan 3), and a later phase, when the plan of the church was modified and down-sized (Plan 4). Following the two excavation seasons, three plans were drawn (Plans 1, 4 and the plan on which Plan 3 is based), presenting Cohen's excavation findings and reconstruction proposals.

The church was re-examined in 2003; three squares were excavated, and all the remains in and near the church were documented (Plan 2; Fig. 4). The findings indicate that some of Cohen's conclusions had to be refined. Moreover, it turned out that the three plans prepared at the end of his excavations were incompatible with each other (and therefore Plans 3 and 4 are presented separately), and that none of them matched with any precision the remains documented in 2003 (Plan 2). Nevertheless, it was evident that Cohen's general plan of the church and his identification of two phases of construction should be sustained. Thus, the dimensions presented in the article are based on the data in these plans and in a manuscript found in his estate, but they were updated as best as possible following the probe in 2003. Most of the photographs presented in the article were retrieved from the excavation files prepared by Cohen; photographs from the 2003 probe are indicated as such.

The early phase, dated to the Byzantine period, comprised the church and a complex of rooms to its south and north, and possibly to its west as well. The church was basilical in plan (Plan 3), comprising a nave opening onto an unusually elongated and narrow apse, two aisles, and an atrium to their west, where Cohen may have discerned a cistern. The exact dimensions of the atrium at this stage are unclear. It is possible that a wall unearthed in Sq 2 (W8; Fig. 5) delimited it on the west; no evidence of the western wall drawn in Cohen's reconstruction (W24) was found. It therefore appears that the atrium was c. 7 × 10 m in size. Finds abutting W8 (Figs. 6; 29:1, 3) may suggest that the wall had already been standing for several centuries prior to the construction of the church.

Three entrances led from the atrium into the church, but only two survived (Fig. 7): the central entrance to the nave, and an entrance leading into the southern aisle; the third entrance was blocked in the later phase. Two rows of colomns apparently separated the aisles from the nave, but only the bases of the three southern ones survived (Figs. 3, 8, 9); the northern row of columns was removed in the later phase. A column drum and a capital (Figs. 10, 11; see Habas, this volume: Fig. 10) were discovered in the collapses inside the

church. Two additional column drums, one bearing a longitudinal groove, were discovered in secondary use in Sq 2 (Figs. 5, 6, 12).

The nave and both the aisles were paved with colorful mosaic panels (Plan 3; Figs. 3, 8, 9, 13–21; see Habas, this volume). Two steps ascended from the nave to the bema (Figs. 3, 13, 21), in front of which was a panel with a Greek inscription; the shape of the letters indicates a date in the second half of the fifth century CE (see Di Segni, this volume). The bema, and what seems to have been an internal apse, created a long and narrow space paved with a mosaic floor (Figs. 23, 24); two small rooms may have flanked the apse. A chancel screen separated the bema from the nave, as evidenced by a marble column found in the collapse above the floor of the nave (Figs. 10, 25; see Habas, this volume: Fig. 9).

During the later phase, the church complex continued in use, but its basilical plan was altered and it was reduced in size (Plans 2, 4; Figs. 3, 4). The atrium was narrowed (Fig. 7), and so was the southern aisle (Figs. 8, 9); a new southern wall was founded on the southern part of the aisle's mosaic floor (Fig. 26). The southern aisle became part of the nave, although the southern row of columns remained in place. The northern row of columns was removed (it is unclear why Cohen chose to depict these columns in Plan 4) and replaced by a wall or a low partition (Figs. 13, 21, 27), which cut off the northern aisle from the rest of the church and slightly covered the mosaic panel bearing the Greek inscription. A bench (Fig. 16) was erected along the southern face of the northern wall of the aisle, covering the northern part of the mosaic floor. Finally, the plan of the liturgical area was adapted to these changes with the construction of a semicircular apse (Figs. 22, 23). Despite these changes, the original floor continued to be in use, except for a repair discerned at the western end of the nave, where a white mosaic incorporating an orange cross (Fig. 28) apparently replaced a colored mosaic. A possible date for this phase is indicated by the finds discovered above a floor that abutted W8 in Sq 2, which date to the end of the Byzantine and the Umayyad periods (Fig. 29:4, 5, 7). Later remains in this square indicate activity at the site during the Abbasid period, after the church fell out of use.

The earliest activity documented in the area of the church at Ḥorbat Ḥadat can be attributed to the Second Temple period (first century BCE–early second century CE). A nearby *mikveh* and a subterranean refuge complex discovered west of the church corroborate the supposition that the site was inhabited in the Roman period. The construction of the church is dated according to the Greek inscription to the second half of the fifth century CE (see Di Signi, this volume). The settlement at the site was never excavated, but it is plausible that the agricultural installations discovered around the church and a drawings decorated with crosses found on the walls of the *mikveh* indicate that the church belonged to a large agricultural monastery. The later phase of the church probably dates from the seventh–eighth centuries CE, based on a parallel from Jordan and the meager pottery sherds dating from the end of the Byzantine and the Umayyad periods. This building phase might have been initiated following damage caused by an earthquake or some other violent event. However, it is evident from the downsizing for the church that the locals at this time did not

have the resources needed to rebuild the church according to its original plan. It thus seems that the church was in use from the mid-fifth or early sixth century through the seventh or mid-eighth century CE, when the settlements in the Judean Shephelah and the Lod Valley reached the peak of tier prosperity.

Captions to Illustrations

Fig. 1. Location map.
Fig. 2. Ḥorbat Ḥadat, aerial view to the north following the probe in 2003.
Plan 1. Schematic plan of the church complex from Cohen's excavation report (1962–1963 excavations).
Fig. 3. Remains of the church, looking east.
Fig. 4. Remains of the church in 2003, looking west.
Plan 2. Remains of the church as documented in 2003; the wall numbers correspond as closely as possible to those in Cohen's schematic plan (see Plan 1).
Plan 3. Reconstructed plan of the early phase of the church based on Cohen's excavation report (1962–1963 excavations) and probe in 2003.
Fig. 5. Wall 8, looking south (2003).
Fig. 6. Square 2, looking west (2003).
Fig. 7. Remains of the church in 2003, looking east; in the foreground—the atrium and W23 with the two openings.
Fig. 8. The southern aisle and the row of columns delineating it, looking south; in background, W13 of the later phase.
Fig. 9. The southern aisle, looking west.
Fig. 10. The collapse in the nave, looking west; in background, a chancel screen colum, in front right, a column capital.
Fig. 11. A column drum discovered in the collapse.
Fig. 12. Walls 6 and 7 (Sq 2) from the late phase of the church, looking north (2003).
Fig. 13. The nave, looking east.
Fig. 14. The nave and liturgical area, looking west (the chancel screen comumn is not *in situ*).
Fig. 15. The mosaic floor in the nave and the panel bearing a Greek inscription as they were being unearthed, looking east.
Fig. 16. The mosaic panel in the northern aisle, looking north; in background, Bench 29.
Fig. 17. The mosaic panel between the eastern and middle columns, looking west.
Fig. 18. The mosaic panel between the eastern and middle columns, looking south.
Fig. 19. The mosaic panel between the middle and western columns, looking south.
Fig. 20. The mosaic panel between the western column and W23, looking northeast.
Fig. 21. The nave and the two steps ascending to the bema, looking north.

Fig. 22. The mosaic floor in the liturgical area, looking northeast; in background, the apse wall of the late phase (W22), and in the center, the ditch that cut through the eastern part of the church.
Fig. 23. The mosaic floor in the liturgical area abutting a section of the apse wall of the late phase (W22), looking southeast
Fig. 24. The mosaic floor in the liturgical area—a detail from the bema, looking northeast.
Fig. 25. The chancel screen column in the collapse above the floor of the nave, looking east.
Plan 4. Reconstructed plan of the late phase phase of the church from Cohen's excavation report (1962–1963 excavations).
Fig. 26. Wall 13 cutting the mosaic panel in the southern aisle, looking east.
Fig. 27. The nave and W14, looking west.
Fig. 28. The mosaic floor of the nave of the later phase, looking north; a cross is depicted in its upper part.
Fig. 29. Pottery.